

ON YEDİNCİ YÜZYIL FELSEFESİNDE BİLİNÇ KAVRAMININ ANALİTİK AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Kutsi KAHVECİ*

Özet : On Yedinci Yüzyıl Felsefe Tarihi içerisinde yer alan Rene Descartes, Thomas Hobbes, Gottfried Wilhelm Von Leibniz ve John Locke en önemli konulardan biri olarak ele aldıkları bilince yönelik son derece değişik açıklamalar getirmişlerdir. Bu bağlamda Descartes'a göre bilinçli olmak bir reflexion yani düşünme üzerine düşünmedir. Dolayısıyla bilinç bize doğrudan doğruya verilen bir gerçektir. Ancak bilinç gerçeğin bütünü değil sadece bir parçasıdır. Diğer taraftan Hobbes için bilinç hafızadan başka bir şey değildir. Leibniz ise bilinci hafızanın bir formu olarak ele almaktadır. Ayrıca Locke'a göre biz yaptığımız her akli davranışın bilincindeyiz ve bilinç insan aklından geçenlerin algılanmasıdır. Yaptığımız bu çalışmada Descartes ve Locke daha farklı bir bilinç anlayışı sergilerken, Hobbes'un ve Leibniz'in bilinç tanımlamaları kısmen birbiriyle örtüşmektedir.

Anahtar Kelimeler: Akıl, bilinç, düşünce, hafıza, zihin, imaj, algı, dikkat, yansıtma

Felsefe Tarihi boyunca hemen hemen bütün filozoflar en önemli konu saydıkları bilince yönelik farklı düşünceler ortaya koymuşlardır. Bu bağlamda Felsefe Tarihi'nde, On Yedinci Yüzyıl'da Rene Descartes bilinçten hep bilinç oluşum edimleri diye söz eder. Descartes felsefesinde bilinç, kendisi de içinde olmak üzere hem ruhun özünü hem de düşüncenin kendisini oluşturması bir yana, var olan her şeyin kaynağıdır. John Locke ise, kişinin zihninden geçeni algılaması olarak tanımladığı bilinci, doğrudan bilinç edimlerinden türetmiştir. Thomas Hobbes için bilinç hafızadan başka bir şey değilken, Gottfried Wilhelm Von Leibniz de bilinci, tözün gerçek doğasını, tinin özünü kavramaya olanak tanıyan en yüksek düşünsel sezgi olarak tanımlamıştır.

Bu çalışmamızın ana merkezini Leibniz'in düşünceleri oluşturacaktır. On Yedinci Yüzyıl filozoflarından Leibniz'in, *bilinç* ve düşünce üzerindeki görüşleri çok zengin ve önemlidir. Aynı zamanda Leibniz'in ilk yıllarındaki '*Discourse on Metaphysics*' adlı yapıtını yazmadan önceki görüşleriyle, olgunluk dönemindeki görüşlerinin kavranması bizim açımızdan oldukça önemlidir. Bu yazımızda Leibniz'in bilinç ve düşünce ile ilgili ilk yıllarındaki ve olgunluk dönemindeki yazılarını ve düşüncelerini irdelemeye çalışacağız. Diğer yandan Leibniz'in çağdaşları sayılan Descartes, Hobbes ve Locke'un da bilinç ve düşünce ile ilgili görüşlerini de dikkate alacağız.

Leibniz'in ilk yıllarına bakıldığında, ilk yapıtları muhtemelen Mainz döneminde 1668–1669 yılları arasında yazılmıştır. Leibniz'in zihnin bilinçsiz

*Y.Doç.Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe ABD

davranışları ile ilgili kanıtları Paris döneminden, 1677'den sonraki zamanlarda gelmiştir. Leibniz burada, bilinç teorisi için önemli olan sorunlara ilk bakışımızı sağlayan tartışmalar önermektedir. Bu bağlamda Leibniz, bilinçsiz olarak yaptığımız akli davranışların kesin kanıtı ile başlar ve şöyle der: 'Zihin yaptığı tüm davranışlarda bilinçli değildir. Aksi takdirde onlar her düşünceyi yansıtacak ve ilerleyemeyecekler.'¹ Burada bilinçsizlik kavramını kabul etmek için Leibniz 'denizin uğultusu' imajına başvurmadan hoşlanıyor gibi görünmektedir. "Denizdeki dalgaların uğultusunu duyduğumuz vakit pek çok sayıda su damlalarının, küçük dalgaların çarpışınca sebep oldukları gürültülerin toplamı olduğunu kabul etmemiz gerekir. Bu küçük çarpmaların meydana getirdiği küçük gürültülerin bir araya gelmesi bizde uğultu izlenimini meydana getirmektedir. Demek ki biz ilkin küçük algılar tarafından farkına varmadan etkileniyor onun ardından gerçek uğultusunu algılıyoruz"² Diğer yandan, bilinçsizlik başka birçok şekilde daha kendini gösterir. Örneğin edimin ve bilinçli algının kuvvetten düşmesi ile teşekkül eden alışkanlıklarda olduğu gibi. Buna benzer olarak yargılarımızın ve usavurmalarımızın da bilinçsiz olmuş alışkanlıklarda derin kökleri vardır. Çünkü her zaman çaba harcayarak düşünemeyiz, zihnimizin alışkanlıklarını kullanırız. Öte yandan dikkatimiz daima seçicidir ve çalışırken çevredeki gürültüleri bilinçsiz olarak duyar ve o an için önemsiz olan nesnelere dikkat etmeden görürüz"³ Demek ki insanlar eylemlerinde de bellek ve algıların çağrışımı tarafından bilinçli olmayarak hareket edebilmektedir. Aynı zamanda zihnin davranışının bir düşünme davranışı olarak orijinal hareketten sonra meydana geldiğini belirten Leibniz, ilk yıllarında ve olgunluk dönemlerinde bilinçliliği hafızanın bir formu olarak ele alır.⁴

Leibniz diyor ki: Ne zaman Titius'u düşündüğümüzü algılasak yalnızca Titius'un imajını algılamayız. Aynı zamanda Titius imajının arkasındakileri de algılarız. Böyle bir imaj düşünmek için yeterli değildir. Düşünmediğimiz zaman beynimizdeki imajların hiçbir önemi yoktur. Fakat Titius imajının arkasında bir şeyler algılarız. Aynı zamanda Titius imajı zihnimizde, düşüncemizdeki gerekli Titius gibi değildir.⁵ Denilebilir ki, böylece fiziksel bir şeyler yalnızca imajı değil onun verdiklerini de içermektedir. Leibniz, burada imajın ve hareketin farkını vurgulamaktadır. Bu yalnızca hareket ve imaj ayrımında farklı değil, aynı zamanda zihinde bulunan elementlerin ayrımında da vardır. Özellikle

¹ Mark A. Kulstad, 'Leibniz on Consciousness and Reflection' G. W. Leibniz, Critical Assessments I, Ed: R. S. Woolhouse, Routledge London and New York 1994, s.29

² Alexandre Vexliard, 'Leibniz'in Dinamik Psikolojisi' Çev: Nusret Hızır, Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi

Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Cilt: 3, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1965, s. 301

³ A.g.e, s. 301

⁴ G. W. Leibniz, 'New Essays on Human Understanding' Trans: and Ed: Peter Remnant and Jonathan Bennett, Cambridge University Pres, Cambridge, 1989 s.73

⁵ A.g.e, s.76

imajlar bazen bedensel bazen de fiziksel olduğundan, Leibniz'in söylediklerinin zihnimizde olduğunu belirtmek önemlidir. Kısacası Leibniz, yalnızca imaj düşünmek için yeterli değildir, düşünmediğimiz zamanlarda da zihnimizde imajlar bulunur düşüncesindedir. Diğer yandan Leibniz, zihin hareketleri hakkındaki konuşmalarında imajlarını fark ettiğimiz şeyleri algılarız⁶ demektedir. Bu noktada şunu da belirtelim ki, On Yedinci Yüzyıl'ın önemli düşünürlerinden Descartes bu görüşe katılmamakta ve daha farklı düşünmektedir.

Leibniz'in bu konudaki düşüncelerinin detaylarına geçmeden önce, onun çağdaşı sayılan bir kaç önemli filozofun, bu konu ile ilgili düşüncelerini irdelemenin, Leibniz'in düşüncelerinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağı kanaatindeyiz. Öncelikle Descartes bu konuda Leibniz'den farklı düşünmektedir. Descartes'e göre, bilinçli olmak gerçekte düşünme ve yansıtmadır. Fakat bunun ilk düşüncede oluşamayacağı yanlıştır. Ruh bir kerede birçok nesneyi düşünebilir ve bunları istediği gibi düşüncede yansıtır. Böylece düşüncesinin bilincindedir.⁷ Diyebiliriz ki, 'düşünüyorum öyle ise varım' önermesi, Descartes'in uzun ve dolambaçlı bir şüphe yolunun sonunda varmış olduğu kesin, artık sarsılamaz olan doğrudur. İnsanın kendi bilincini doğrudan doğruya yaşaması olayı, kendisinden artık şüphe edilemeyecek olan bu olgu, bundan böyle Descartes'in gerçeği yeni baştan sağlam bir biçimde kurması işinde bir kaynak, güvenilir bir temel olacaktır.

Descartes'a göre her bilgide bir içeriğin bilinci saklıdır. Bu içerikte başka bir şeyin, bilincimizin dışında bulunan bir şeyin işaretidir. Bilincimizin dışındaki bu şey şüpheli olabilir. Bu şey, bilincimin gösterdiği gibi gerçekten var mı? Gerçekten bilincimin içinde böyle bir içeriğin bulunduğundan, bu bilinç içeriğinin kendisinden şüphe edemem. Bilincim ile bilincimin içindeki - içerik-doğrudan doğruya apaçıktır, bizim bildiğimiz şeylerin en kesinidir. Örneğin; algıladığım bir rengin ya da şeklin gerçekte var olup olmadığından, yani bunları başkalarının da algılayıp algılamadığından, algılanmadıklarında bu renk ile şeklin var olduklarından şüphe edebilirim. Ama kendimde bir renk ya da şekil algısının bulunduğundan, böyle bir yaşantının var olduğundan şüphe edemem. Neden kendi bilincimizin var oluşunu hiç şüphe götürmez bir kesinlikle bilebiliyoruz? Çünkü bu var oluşu biz açık ve seçik olarak kavırıyoruz.⁸ Burada diyebiliriz ki, Descartes'a göre, bir nesne bize kendini araçsız olarak doğrudan doğruya veriyorsa açık olarak kavranır. Bir bilginin açık olmasının belirtisi, bu bilginin objesinin bize doğrudan doğruya verilmiş olmasıdır. Nitekim bilinçte durum böyledir.

⁶ A.g.e, s.77

⁷ R. Descartes, '**Metot üzerine konuşma**' Türkçesi: K. Sahir Sel, Sosyal Yayınlar, Birinci Basım, İstanbul 1984, s.38

⁸ R. Descartes, '**Felsefenin İlkeleri**' Türkçesi: Mesut Akın, Say Yayınları, 6. Basım, İstanbul 1998, s.85

Aynı zamanda Descartes der ki; bilinç içerikleri yani bilincin içindekiler bana başka bir şeyin aracılığıyla verilmiş değillerdir. Bunları ben doğrudan doğruya bilirim. Bunlar bilgime doğrudan doğruya konu olurlar. İşte ‘düşünüyorum öyle ise varım’ önermesi bundan dolayı açık bir bilgidir. Çünkü düşünmekte olduğumu doğrudan doğruya yaşarım, bilirim. Descartes’a göre, bu önerme aynı zamanda seçiktir de. Bir bilginin seçik olması demek, bu bilginin objesini kuran ana öğelerin birbiri içine girmiş birbirine karışmış olarak değil de, birbirinden ayrılmış olarak ayrı olduklarının seçilerek kavranması demektir. ‘Düşünüyorum öyle ise varım’ önermesi seçiktir. Çünkü bu önerme bilinç ile bilincin dışındaki dünyayı birbirinden kesin olarak ayırmaktadır. Şimdi tam anlamıyla açık ve seçik olan dolayısıyla da doğru olan ‘düşünüyorum öyle ise varım’ önermesi bundan sonra bütün bilgilerin kendisinden türetileceği bir kaynak olacaktır.⁹

Descartes için, bilinç bize doğrudan doğruya verilen bir gerçektir. Ancak bilinç gerçeğin bütünü değildir, sadece bir parçasıdır. Onun için bilinçte durulup kalınamaz. Yoksa yalnız kendimin var olduğunu ileri süren bir görüşe solipsizme varılırdı. Şimdi Descartes’a göre, bilincin dışında bulunan bir obje vardır ki, onu biz tam bir güvenlikle bilebiliriz. Bu da Tanrı’dır. Bununla da Descartes, kendi benimizin var oluşunu tanıtladıktan sonra ikinci bir adım olarak Tanrı’nın var oluşunu tanıtlamaya geçer ve bunun için ikisi de bizdeki Tanrı düşüncesini çıkış noktası olarak alan iki kanıtı kullanır. Descartes’a göre gerçekte özleri bakımından birbirinden ayrı olan üç obje, üç töz vardır: 1 – Tanrı 2 – Ruh 3 – Madde – Cisim - Tanrı sonsuz, ruh ile madde sonlu olan tözlerdir. Sonsuz töz olan Tanrı en yetkin, en gerçek yani bütün gerçeği kendisinde toplayan varlıktır. Şimdi sonlu olan öteki iki tözün, ruh ile maddenin belirlenimleri nedir? Özce başka olan bağımsız varlıklar olarak ruh ile madde birbirinden ne bakımdan ayrılırlar? Bu iki sonlu tözü birbirinden ayıranın bilinç olduğunu gördük. Ruh bilinç içerikleri olarak doğrudan doğruya yaşanan, bize doğrudan doğruya, araçsız olarak verilmiş olan bir bağlantı idi. Maddeler dünyasını ise doğrudan doğruya değil de, ancak dolayısıyla, bilincimizin dışında bulunan bir dünya diye biliyorduk. Maddi tözün kendisi nedir? Maddenin özü nedir? Ruhun özü, öz niteliği düşünme, geniş anlamıyla bilinç idi. Maddenin özü ise yer kaplamadır.¹⁰

Bu bağlamda diğer bir düşünür Hobbes’u anlamaya çalışalım. Hobbes düşüncelerini ortaya koyarken Descartes’ı eleştirmektedir. Bir insan düşünse de fikirleri vardır noktasını koymuştur. Düşünce hatıradan, hafızadan başka bir şey değildir. Birinin düşündüğünü düşünmek imkânsızdır.¹¹ Hobbes der ki; bizim doğrudan doğruya bildiklerimiz, bize doğrudan doğruya verilmiş olanlar

⁹ A.g.e, s.86

¹⁰ R. Descartes, ‘**Metafizik Düşünceler**’ Çev: Mehmet Karasan, Milli Eğitim Basımevi, 3. Baskı, İstanbul 1967, s.43 vd.

¹¹ Thomas Hobbes, ‘**Leviathan**’ Çev: Semih Lim, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1992, s. 24

bilinçte olup bitenlerdir. Gördüğüm renk, işittiğim ses, duyduğum ya da yaşadığım duygudur. Bunların şüphe edilemeyecek var oluşları, görülmüş, işitilmiş, duyulmuş, düşünülmüş olmalarındadır. Kısaca; bilinçte olmalarında, bilinçlerindedir. Bunların bilincinden örneğin; renkli şeyi ayırt ederim. Bu renkli şey ben kendisini görmesem de vardır. O benim bilincimin dışında kalan, sürüp giden bir tözdür.¹²

Aynı zamanda cisimler dünyasında ki olayların hareketlerle açıklanması gerektiğinde Hobbes, Descartes ile birleşmektedir. Ancak bu düşüncesini ruh alanına da genişletmekle ondan ayrılır. Hobbes'a göre, bilinçteki fenomenler, birer bilinç fenomeni olarak, elbette maddi hareketler değildirler. Ama bunların temelinde bu gibi hareketler bulunabilir. Bunlar maddi koşullara bağlı olabilirler. Descartes'ın bilinç öğretisiyle buraya kadar anlaşılan Hobbes, bundan sonra ondan ayrılıp eleştirilerine başlar. Onun bu öğretiye yaptığı eleştirmeler başlıca iki noktada toplanabilir: Descartes biri maddi ötekide bilinçli olan iki töz ayırmıştı. Bilinç ona göre maddi olaylardan türetilemez, bunlarla açıklanamaz. Maddi bir şey olan hareket ile bir algının, bir duygunun meydana gelişini nasıl anlayabilir, nasıl kavrayabiliriz? Bundan dolayı bilincin taşıyıcısı ve düşünen nesne olan algılarımızın, duygularımızın temelinde bulunan o sürüp giden ben, maddi bir şey, yer kaplayan bir şey değildir. Buna karşı Hobbes, algının ya da duygunun maddi olmayışından, yer kaplamayıştan algılayanın ya da duyanın -yani bilincin- maddesel olmadığını, sonuç olarak çıkarmaya hakkımız yoktur der. Burada Hobbes tam tersini düşünmektedir. Ona göre töz nesne niteliğinde olan, kendi kendine dayanan her şey, ancak bir cisim olarak düşünülebilir. Töz niteliğinde olan şey, bilinç dışında bulunan şeydir. Ama dışında bulunmak kavramının içinde artık maddi olmak, uzayda bulunmak anlamı da vardır. Dolayısıyla her töz bir cisimdir ve her olayda bir harekettir, çünkü bütün değişiklikler hareketler yüzünden olur.¹³Bu bağlamda; bilgide algıların cisimlerin uzay içindeki hareketlerine göre götürülmesi demektir. Bilim, fenomenlerden bunların nedenlerini, nedenlerden de bunların etkilerini çıkarmalıdır. Ama fenomenler özleri bakımından hareketlerdir. Nedenleri de yalın hareket öğeleridir ve etkilerde yine hareketlerdir. Felsefe, cisimlerin hareketlerinin öğretisidir olanağı olmayan bir şeydir. Töz niteliğinde olan her şeyi ancak cisim diye düşünebiliriz.¹⁴ Denilebilir ki, burada naturalizmi ve empirizmi yanında Hobbes'un tutarlı bir materyalist olduğunu görmekteyiz.

Diğer yandan Locke'un düşünce, bilinç ve duyu algılaması ile ilgili ana fikirleri şöyledir: 1 - Duyu algılaması ya da duyular her zaman bilinç algılamasıdır. —Locke'a göre biz yaptığımız her akli davranışın bilincindeyizdir- 2 - Bu bilinç insan aklından-beyninden- geçenlerin algılanmasıdır. 3 - Yansıma algılamayı veya akli işlemlerin fark edilmesini

¹² A.g.e s.56

¹³ A.g.e, s. 56

¹⁴ A.g.e, s.57

kapsar.¹⁵ Diyebiliriz ki, burada belirsiz bırakılan dikkatin akli aktivitelerdeki rolüdür. Fakat bu rolü tartışmak gerekir. Bu bağlamda; birey kendi zihninin işlemlerini tasarladığı halde onların açık ve anlamlı fikirlerine sahip olamaz. Düşüncelerini onları anlayacak açık bir yola sahip olmak için çevirmediği sürece açık ve kesin fikirlere sahip olamaz. Sonrasında herhangi bir yerdeki özel fikirlere sahip olacaktır. Gözlerini ona çevirmeyen kişi büyük bir dikkatle bütün kısımları önemser. Zihin işlemleri aralıksız devam ettiği halde, zihinde açık kesin uzun süreli fikirler bırakacak kadar derin izlere sahip değildir, ta ki, anlayış kendi üzerinde kendi davranışını yansıtıp, onları düşüncesinin objeleri yapana kadar. İlk yıllar böylece genellikle dışarıya bakmakla geçmiştir. Onların içinde insanların işi olgunluk yıllarına ulaşınca kadar belli dış duylulara verilen dikkatin büyümesi olarak bulunur¹⁶

Bu konu üzerine çalışmalarda bulunan ve bu düşünürleri incelemiş bulunan Kulstad bu pasajların yorumunu şöyle yapmaktadır: 1 - Tüm dikkatimizi zihnin işlemleri üzerine yoğunlaştırmamız mümkündür. 2 - Bunu yapmak işlemlerin açık ve sade fikirlerinin gerekli ve önemli koşullarını sağlar. 3 - Çoğu zaman akli işlemlere dikkatimizi yoğunlaştırmalıyız. 4 - Farkında olduğumuz bu zihinsel işlemlerin nadiren algılarız. Bunları dikkatimizi üzerlerine yoğunlaştırmadan algılarız. 5 - Normal duyu algılarına veya çocukların algı duylularında yoğunlaşırız. Bu algılar zihnin işlemleri değildir. Bu son noktanın dış duyluların kavranabilir çekici bir gücü olması beklenir. Daha basitçe söylersek dikkatimizi zihnin işlemlerine değil dış duylulara yoğunlaştırırız. Fakat bu işlemlerden onları algıladığımız için haberdarızdır.¹⁷ Aynı çocukların zamanlarının çoğunu dış duylularla davranarak harcamaları Locke'un hakkında konuştuğu zihnin işlemler tarafından oluşturulduğu fikir gibi görünür. Renk, büyüklük ve şekil imajları simgecilerin görüş açısının maddelerindedir.¹⁸ Kısaca denilebilir ki; biz bir objeye daha az ya da çok dikkat gösterebiliriz. Ayrıca bir kerede birden çok nesneye dikkatimizi yöneltebiliriz. Bir müzisyen veya atlet birçok hareketi bir içgüdü ile yaparken yaptıklarını iştirak ederler. Bütün bu noktalar dikkatinizi bir nesne üzerinde yoğunlaştırmanın bir tek yolu olmadığını gösterir. Böylece belli dış duylulara yoğunlaşmadan da dikkat edebiliriz.

Locke'un bilinç kavramı ışığında, dikkatimizi zihin işlemlerine yoğunlaşma, yansıtma olarak adlandırabileceğimizi hatırlayalım. İlki yalnızca zihin işlemlerinin kavranmasını içerir, buna gereken dikkatin verilmesini değil. Şimdi üzerinde yoğunlaşmadan dikkat verilebileceği olasılığını görüyoruz. Bu olasılığın ışığında iki soru doğuyor: 1-Böyle bir olay Locke'un yansıtması ile

¹⁵ John Locke, 'İnsan Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme' Türkçesi: Meral Delikara Topçu, Öteki Yayınevi, İstanbul, 1999 s.135

¹⁶ A.g.e, s.135

¹⁷ Kulstad, a.g.m, s.40

¹⁸ A.g.m, s.40

hesaplanabilir mi? 2-Hiçbir dikkat içermeyen bir zihinsel işlem kavrama seviyesi var mıdır? Bu sorular yanıt verilemeyecek kadar zordur.

Bu noktada direkt olarak Leibniz'e dönmeden önce Leibniz'i incelemiş bulunan Prof. Mcrae'nin yargılarını kavramak yararlı olacaktır. Mcrae iddiasında Leibniz'in yansıtma ve bilinç arasındaki ayrımı yapmadığına dair iki çeşit dayanak verir. Biri 'dikkat'le ilgilidir. Diğeri ise 'bilinç' 'yansıtma' 'kavrama' terimlerinin eşanlamlı veya eşdeğer olduklarının tartışmalı olmasıdır. 'Yansıtma' ve 'bilinç' açıkça Leibniz için eşanlamdadır ve bu iki terimi birbirine bağlayan kavramları ayırmak için bir şey denememiştir.¹⁹ Diyebiliriz ki; bu tartışmanın daha merkez çizgisi, dikkati içermesidir. Bu tezi veren tüm pasaj şudur: Descartes ve Locke'ta bilinç ve düşünce arasında belirgin bir ayrılık yapılabilir. Her iki felsefeci içinde zihinde yansıtılmayan, düşünülmeyen ve dikkat edilmeyen bir şeyler olmasına rağmen akılda – beyinde - bilinçli ya da düşünceli olmayan hiçbir şey bulunmaz. Öte yandan Leibniz için her zihinde tüm detayları açıklayan sonsuz evren kavramı vardır. Bir zihin bu kavramların yalnızca çok sınırlı bir kısmının bilincindedir ki, bu yalnızca dikkatimizin verildiği kavramlarda olur. Dikkat böylece kavrama, yansıtma ve bilinç zamanı kapsar. Leibniz yansıtmanın içimizde olana verilen dikkatin dışında başka bir şey olmadığını verir.²⁰

Aynı zamanda Kulstad'ın yine dikkat tartışması üzerine yeniden yapılandırılmaları şöyledir: 1 - s, x'e iştirak eder ve x, s'nin içinde ise s, x'i de yansıtır. 2 - Eğer x, s kavramlarından biri ise ve s, x'in bilincinde ise s, x'e iştirak eder. 3 - Eğer x, s kavramlarından biri ise x, s'nin içindedir. 4 - Eğer x, s kavramlarından biri ise ve s, x'in bilincinde ise s, x'e iştirak eder ve x, s'nin içindedir. 5 - Eğer x, s'nin kavramlarından ise ve s, x'in bilincindeyse, s, x üzerine yansır.²¹

Şunu merak edebiliriz: Bu tartışma Leibniz'in bu üç terimin kavramlarına neler yüklediği şeyi temsil ediyor mu? Buradan hareketle Leibniz'in 'New Essays on Human Understanding' adlı yapıtına bakmak gerekir. Locke ile Leibniz ortak temelde arayan ve kendini yeterince şaşırtıcı bir şekilde her türlü bilginin tecrübeye dayandığı felsefi görüş içinde bulur. Bu türlü felsefecilerin doktrini: 'Duyulardan gelmeyen hiçbir şey ruhta olamaz' doktrinidir. Leibniz burada eleştiri mahiyetinde şöyle der: "...görünüşe göre yazarımız –Locke- amacı ne kadar övgüye değerde olsa, onu çok farklı bir yöne götürmüştür. Bana öyle geliyor ki yazarımız kaynağı akıl olan gerekli bilgilerle, duyu deneyimleriyle hatta bizimle beraber oluşan elle tutulabilen gerçekleri yeterli derecede birbirlerinden ayırt edememiştir"²² Fakat ruhun kendini onun teessürlerinden ayırmalıdır. Neden her şeyin dış nesnelere kavramı ile her şeyin

¹⁹ A.g.m, s.41

²⁰ A.g.m, s.42

²¹ A.g.m, s.42

²² Leibniz, 'New Essays on Human Understanding' s.73

elde edilmesi gereklidir? Ruhlarımız imajların yokluğu ile çok mu boştur? Neden biz kendi kaynaklarımızdan kendi obje düşüncelerimizi yerleştiremeyiz? Leibniz'in empirisizm düşüncesi burada fikirlerin tecrübeden geldiği değil duyulardan geldiğini söyler. Leibniz düşünüyor ki, Locke empirisizm'in bu formunu inkâr ediyor. Leibniz'in tüm bunları nasıl yaptığını fark etmek önemlidir. Orada imajların ötesinde duyulardan ödünç alınan herhangi bir şeyin olup olmadığını sorar. Burada ruh ve onun teessürü olduğunu söyler. Bu ikisi yansımanın araçları ile bizim uyanışımızın objeleri haline gelir. Bunda hem Leibniz hem de Locke aynı görüştedir.

Bu bağlamda ruhun ve teessürlerinin yansımanın objeleri olduğu önerisini anlamaya çalışalım. Locke bu objeleri zihnin işlemleri olarak algılamaktadır. Leibniz diyor ki, 'bizim fikir algılarımızın hem iç hem de dış duyulardan geldiği doğrudur. Bunu yansıma olarak adlandırabilirler. Fakat bu yansıma kendini ruhun işlemleri ile sınırlamaz. Önceden de söylendiği gibi ruhun kendisine yayar.'²³ Aynı zamanda bunu bir önceki ile karşılaştırsak, Leibniz'in zihinde nesnelere, ilk çalışmalarında yansımaların objeleri olarak vardır. Ruh ve işlemleri olarak adlandırılır. Böylece ruhumuz ve işlemleri Leibniz'e göre yansıma objeleridir.

Kısaca tüm felsefecilerin ötesinde Leibniz'e bakmak gerekir. Descartes gibiler 'içten gelmeyi' mümkün ve Hobbes gibiler de imkânsız görmüşlerdir. Leibniz'in pozisyonu nedir? Leibniz'in Hobbes'un tarafında olduğunun kanıtlarını görmüştük. Bilincin hafızanın bir formu olduğunu söylediğini de biliyoruz. 'İçimizdeki karşıdaki hafıza ile kavranabilir. Fakat günümüzde var olan ve hızlı hafıza diğer bir deyişle bilinç ve düşünce iç aktivitelerle beraberlik gösterir.'²⁴ Diyebiliriz ki, bilinç yukarıda bize açıkça hafıza olarak verilir. Fakat bu durum 1704'ten gelir. Bunun dışında Leibniz'in ilk yazıları için ne söyleyebiliriz? Gerçekte bu bağlamda sağlam kanıtlar bulabiliriz. 1670'li yılların sonlarında Leibniz'in bilinç veya hafıza hakkında konuştuğunu buluyoruz. Leibniz diyor ki: Bilinç hareketlerimizin hafızasıdır. Algıları algılamak, hissettiklerimi hissetmek için, Hobbes'un ne söylediğini hatırlamaktır.²⁵ Buradan hareketle şu söylenebilir: Leibniz'in Hobbes'un tarafında olduğu şüphesizdir.

Öte yandan bir başka konuda bilinç ve düşünce terimlerinin birbirlerinin yerini alabileceği konusudur. Biz burada Leibniz'in bilinç teorilerinin bazı tezlerini vermeye çalışacağız. Leibniz terminolojisinin şaşırtıcı olduğu gerçektir. Etiketler nicelikler üzerindedir ve onların ötesinde açık olmayan bağları vardır. Burada önemli olan Leibniz terminolojisinin önemli kısımlarını Mainz, Paris ve ilk Hanover dönemindeki bilinç teorilerini kavramaktır. Kafamızdaki terimler: Bilinç, Yansıma, Benlik Hareketi, Düşünce ve Benlik

²³ A.g.e, s.74

²⁴ Kulstad, a.g.m, s.33

²⁵ A.g.m, s.34

Hissi'dir. Bütün bunlar Leibniz'in sonraki çalışmalarında da vardır. Sonraki yazılarında nasılsa önemini kaybeden benlik hareketidir. Onun ilk yazılarında bu ailenin en çok kullanılanı benlik hareketidir. Bu listeden alınan her olası çiftin ilişkileri üzerine çalışmak çok zordur. Bu anahtar terimler üzerine yoğunlaşalım. 1 - Yansıtma: (Yansıtma veya Benlik Hareketi) 2 - Bilinç: (Bilinç benlik hareketidir) 3 - Benlik Duyusu: (Benlik duygusu veya benlik hareketi) 4 - Düşünce: (Düşünce benlik hareketidir)²⁶ Açıkça görülüyor ki, birleşik terimler eşit olarak öneriliyor. Fakat biri bu eşitliği kabul etse bile, Leibniz'in bu ifadelerle neye başvurduğu sorusu hala vardır. Yazık ki, yukarıda verilen terimler konusunda bilmek istediğimiz kadar çok şey söylememektedir. Fakat bize bazı ipuçları sağlamaktadır.

Bu bağlamda, benlik hareketi ile ilgili ipuçlarında Leibniz diyor ki; her ne yapılırsa yapılsın, benlikte yapılan hareketler bazı hatıralara sahiptir.²⁷ Tartışma burada açık değildir. Fakat küçük yeniden yapılanmalar ana çizgileri görmemize yardım eder. Sonuç önermelerden biri; eğer bir şey hissettiklerini hissederse bu şeyi hatırlar.²⁸ İkinci önermede şudur; benlikte hareket eden her şeyi hisseder.²⁹ Diyebiliriz ki, belki de bu Leibniz'in kafasında olan şeydir, belki de değildir. Gördüğümüz pasajlardan bunu açıklamak mümkün değildir. Leibniz hisseden birinin hislerini yansıtma ile bağlar. Bu noktada Hobbes'la aynı yönde ilerlemektedir. Bilinci birinin önceden düşünmesi olarak düşünmektir. Bu üç terimi bir arada verir: 1 - Bilinç 2 - Yansıtma 3 - Benlik Hareketi.³⁰ Özetle şunu söyleyebiliriz: Bütün bilinç ya da düşünceler önceden hissettiklerimizi hissetmektir. Benlik hareketi de hissedilene hissetmektir. Öyleyse benlik hareketi bilinç ve düşünce ile aynıdır.

Bu bağlamda; verilen listedeki son terim; benlik duygusudur. Leibniz'in de söylediği gibi; bu benlik bilincinin kendisidir. Fakat önermemizde bir zıtlık bulunmaktadır. Eğer bilinç ve düşünce bir hafıza ise görünüyor ki, benlik bilincinin duyularını içermektedir. Belki de bilinci, benlik bilinci ile tanımlamak doğru değildir, fakat bir şey açıktır ki, ilki ikincisini içerir.³¹ Diyebiliriz ki; Leibniz ilk yıllarında bu konu hakkında pek fazla açık değildir. Yansıtma ve benlik hareketini, hissedilene hissetmekle birleştirmiş ve bilincin hareketlerimizin hafızası olduğunu söylemiştir. Burada yalnızca bizim olacak hareket hafızasından değil aynı zamanda onların hafızasının bizde olduğu gibi var olduğu öneriliyor. Bu bizim görüşümüzü güvenlik altına almaya yeter. Fakat Leibniz'in son yazılarında bilinci daha çok açıklayıcı bilgiler bulmaya yöneltir. İşte '*New Essays on Human Understanding*' de yazılmış iki satır: "Bilinç hareketlerdeki yansımadır. Bu bizim hareketlerimizin hatırasındır.

²⁶ A.g.m, s.35

²⁷ A.g.m, s.35

²⁸ A.g.m, s.35

²⁹ A.g.m, s.35-36

³⁰ A.g.m, s.36

³¹ A.g.m, s.36

Böylece bizim olanı düşünürüz. Bu gerçeğin varlığının kendisini veya egoyu içerir. ...Yansıtmada yalnızca bendeki hareketlerimi oluşturmakla kalmıyor, aynı zamanda bunları yapanın ben olduğunu düşünüyorum.”³²

Leibniz'in sonraki yıllarında karşımıza çıkan en önemli kavram 'dikkat' kavramıdır. Bu kavramla ilgili soruların nasıl büyüdüğünü görmek, bilinç teoremlerini duyu algılamalarını duvardaki renkleri görmeye benzer. Renk ve bu rengin bizde çağrıştırdığı olarak iki kavram olduğunu not edelim. Leibniz'in 1702'de dediği gibi; 'bazı renkleri düşünmek ve ne düşündüğünü kavramak. Bu ikisi tamamen farklıdır'.³³ Henüz anlayamadığımız şey dikkatin nesnelere kavramada oynadığı roldür. Bunun Leibniz'in görüşlerinde olduğu açıktır. Fakat hangi seviyeye kadar? Leibniz'i anlamaya çalışan birisi için bu soruya verilen çok karmaşık bir yanıt vardır. En azından duyu algılamasının normal durumunda bu duvar renklerini fark etmeyi kapsar. Tabi ki, eğer Leibniz'in bilinç teorisi doğru ise kişi, rengi henüz algıladığını hissedecek ya da algılayacaktır. Fakat bu onu takip etmez. Normal durumlarda bir dikkatini bu gerçek üzerine yoğunlaştırmıştır.³⁴ Öte yandan Descartes ve Locke da gördüğümüz bu olayda, Locke'u incelemek gerekir. Descartes ve Locke bilinç ile düşünce arasındaki ayrımı yapmışken Leibniz'in yapmadığına tanık oluyoruz.

Diğer yandan Kulstad yine bu pasajlardan şu yorumları çıkarır: 1 - Tüm dikkatimizi zihin işlemleri üzerine yoğunlaştırmamız mümkündür. 2 - Bunu yapmak işlemlerin açık ve sade fikirlerinin gerekli ve önemli koşullarını sağlar. 3 - Çoğu zaman akli işlemlere dikkatimizi yoğunlaştırmalıyız. 4 - Farkında olduğumuz bu zihinsel işlemleri nadiren algılarız. Bunları dikkatimizi üzerlerine yoğunlaştırmadan algılarız. 5 - Normal duyu algılarına veya çocukların algı duyularında yoğunlaşırız. Bu algılar zihin işlemleri değildir. 6 - Bu son noktanın dış duyuların kavranabilir çekici bir gücü olması beklenir. Daha basitçe söylesek dikkatimizi zihnin işlemlerine değil dış duyulara yoğunlaştırırız. Fakat bu işlemlerden onları algıladığımız için haberdarızdır. Çocukların zamanlarının çoğunu dış duyularla davranarak harcamaları Locke'un hakkında konuştuğu zihnin işlemler tarafından oluşturulduğu fikir gibi görünür. Renk, büyüklük ve şekil imajları simgecilerin görüş açısının maddelerindedir.³⁵

Bir diğer önemli konuda Leibniz'in imajların duyulardan alındığı konusudur. Belirtmek istediğimiz en büyük ayrım, imajla işlem arasında olandır. Böyle bir ayrımı Locke'da da görmüştük. Fakat Leibniz'in de aynı ayrımı çizdiğini görüyoruz. Eğer imaj işlemden farklı bir şey ise, öyleyse imaj düşüncesi de işlem düşüncesinden farklıdır ve bu daha önce verilen Leibniz'in sözlerinde vardır. Benlik düşüncesi mantıklı objeleri algılayanlarda duyu

³² Leibniz, 'New Essays on Human Understanding' s.75

³³ Kulstad, a.g.m, s.37

³⁴ A.g.m, s.38

³⁵ A.g.m, s.40

objesine bir şeyler ekler; yani bazı renkleri düşünmek ve düşündüğünü kavramak. Bu ikisi çok farklıdır. Locke'da imaj, fikir ve işlemlerin yalnız algı objeleri değil, aynı zamanda dikkatin objeleri olduğu yolunda çok açık durumlar vardır. Kesin fikirler edinip edinemeyeceğimiz konusunda yoğunlaşan dikkatin farkını da gördük. Peki ya Leibniz? O da ruh, imaj, işlem hakkında konuşmuş muydu? Locke gibi bu konuda kesin ayrımlar yaptı mı?

Bu soruların yanıtını araştırmadan önce diyebiliriz ki; Leibniz'in sistemi Locke'un kinden daha komplekstir. Locke'da bir tarafta fikirler ya da imajlar, diğer tarafta zihinsel işlemler vardır. Leibniz'de ikinci kutup daha gelişmiştir. Yalnız ruhun işlemleri yerine ruhun kendisini de buluruz. Fakat bizimle beraber zihin ve işlemleri ile kesin fikirler ve prensiplerde keşfedilebilir durumdadır. Bütün bunlar Leibniz'in oluşturduğu belli bipolarity – çift kutupluluk – resmini karmaşık hale getirir. İmajlar bir tarafta diğer bütün her şey diğer tarafta. Leibniz'in terminolojisi burada biraz karmaşık haldedir.³⁶

Farklı varlık katmanlarında algılamanın olduğunu söyleyen³⁷ ve algıyı dışsal şeyleri temsil eden monadın içsel durumu olarak tanımlayan³⁸ Leibniz'in bir tarafta imajlar üzerindeki dikkat, diğer tarafta içimizde olanlar hakkında konuştuğu pasaj şöyledir: “İçimizde olanları kavrama dikkat ve düzene bağlıdır. Şimdi çocukların duyu sanına daha çok dikkat göstermeleri yalnızca mümkün değil aynı zamanda uygundur da. Çünkü dikkat ihtiyaç tarafından yönetilir.”³⁹ “...İç fikirler ve gerçekler bozulamazlar, fakat onlar tüm insanlarda ihtiyaca göre eğilim göstermeleri ile belirsizdirler. İç ışığın bu karakterleri anlayışta her zaman parlak. Eğer duyuların karmaşık algılaması dikkati çekmediyse.”⁴⁰ Aynı zamanda şunu belirtmekte gerekir ki, Leibniz'de açık –belirli- düşünceler Tanrı'nın temsili -tasviri- dir; karıştırılan düşünceler ise kâinatı temsil ederler.⁴¹

Bu pasajda Locke'un görüşleri ile olan bazı belirgin benzerliklere dikkat çekmek isteriz. Çocuklar ve onların dikkati sorununu düşünelim. Leibniz çocukların içinde olanlara dikkat etmediğini çünkü onların dikkatlerinin ihtiyaçlarla yönetildiğini söylüyor. Ya da ikinci pasajda olduğu gibi onları duyuların karmaşık algılaması diye adlandırıyor. Locke'da çocukların zihin işlemlerinden ziyade dış duyulara yöneldiğini söylemişti. Burada Leibniz ve Locke'un dikkat üzerine söylediklerinde benzerlikler vardır. Dikkat direkt olarak duyu imajlarına yönelir. Leibniz'in dediği gibi biz de dikkatimizi zihin işlemleri ya da hareketlerine veya zihnin kendine çevirebiliriz. Locke için

³⁶ A.g.m, s.45

³⁷ Gilles Deleuze, ‘**The Fold, Leibniz and the Baroque**’ University of Minnesota Press, London 1993, s.83

³⁸ Frederick Copleston, ‘**Felsefe Tarihi, Kıta Ussalcılığı**’ Çev: Aziz Yardımlı, Cilt: 4, Bölüm: B, İdea Yayınları, İstanbul 1991, s. 218

³⁹ Leibniz, ‘New Essays on Human Understanding’ s.86

⁴⁰ A.g.e, s.100

⁴¹ Bertrand Russell, ‘**A Critical Exposition of the Philosophy of Leibniz**’ Redwood Press Ltd. Melksam 1992, s.99

yalnızca bu olayda yansıma fikirlerinin açık ve belirgin halini alabiliriz. Tüm bunlar Leibniz'in bilinç ve yansıtma arasındaki ayrılığı yapıp yapmadığı sorusuna ne verir? Mcrae'e geri dönelim. O, Leibniz'in bu ayrımı yapmadığını söylemişti. Birincisi 'bilinç' ve 'yansıtma' terimleri Leibniz için eşdeğerdir. Şimdi Mcrae'nin yaptığı bu ana nokta daha açıktır ve biz ona katılıyoruz. Fakat Mcrae bu terimlerin kavramada kullanımları ile eşdeğer olduğunu da söylüyor ki burada bazı şüphelerimiz vardır.

Bu bağlamda Mcrae'nin belirttiği bu üç terim tüm kullanılışlarıyla eşit görüldüğüne indirgemek doğru değildir. *'New Essays on Human Understanding'*ten şu tanımları kavrayalım: 1 - Kavrama dış nesnelere. 2 - Yansıtma içimizde olana dikkatten başka bir şey değildir.⁴² Diyebiliriz ki; eğer bu ikisinin kullanımı gerçekten eş terimleri içerseydi mantıklı olarak dış nesnelere yansıtmadan söz edebilecektik. Fakat - 2 - de verilen açıkça bir problemdir.

Bu makalemizin ana hedefi Leibniz'in zihin imajları ile onların yaptırdığı hareketleri ayırdığını göstermekti. Burada Leibniz'in deneyi basit empirizm formu oluşturmaktır. Burada üç ayrım buluruz: 1 - İmaj 2 - Zihin hareketleri 3 - Zihnin kendisi. Bu da yeni bir soru doğurmaktadır. Leibniz'in Petites algıları bilinçte doğarak imajların, zihin hareketlerinin ya da bir başka şeyin ta kendisi midir?

Alternatif yorumun bu soruya yanıtı: küçük algıların imajlar olduğudur. Alternatif yorumcular hem Locke hem de Leibniz için duyu algılarının normal durumlarda zihin hareketinden çok bir imaj olarak görüldüğü gerçeğinin etkisi altında kalmışlardır. Neden Petites algısı bilincin üzerinden geçtiğinde nesnel farklılık gösterebilir ki?⁴³ Alternatif yorumun ikinci noktası Leibniz'in yansıtma hakkındaki bulgusunu içerir. Her iki nokta burada önemlidir. Her şeyden önce alternatif yorumcular Leibniz için yansıma nesnelere zihin ve onun işlemleri olduğunu veya imajlardan ziyade hareketler olduğunu gösterdiğini kavradığımız pasajlardaki görüşleri alır. Leibniz'in sözlerindeki çoktan bizimle beraber taşırız da o, imajlara duyu veya hayal etme olarak adlandırmaya katılmayı ve bunun bize duyularla verildiğini düşünür. Ayrıca o ikinci olarak dikkat sözünü vurgulamıştır.⁴⁴ Aynı zamanda Petites algıları ve yansıtmanın dikkat olduğu ifadesini teşhisi alternatif yorumcuları dikkat tartışmasına döndürür. Verdikleri sonuçlarda onların buldukları tartışmanın ya yanlış sonuç önermesi ya da çift anlamlı sözlerle aldatma içermesidir. Bu görüşte algıların imajlar gibi bilince iştirak etmeleri gerektiği doğrudur. Fakat bu sıkı sıkıya konuşulan tarafından izlenmez ve bundan da yansımanın oluşumunun bunu takip etmeyeceği sonucu çıkar.⁴⁵

⁴² Leibniz, 'New Essays on Human Understanding' s.161

⁴³ Kulstad, a.g.m, s.47

⁴⁴ A.g.m, s.48

⁴⁵ A.g.m, s.49

Bu bağlamda şimdi önermeye geri dönelim. Yorumcularında gördüğü gibi: 1 - Eğer içimizdeki yalnızca şiddetli bir duyu olarak alınırsa doğrudur. 2 - Yalnızca 'algı' bir imaja başvurduğu olarak alınırsa doğrudur. 3 - Öyleyse algıların imajlar gibi içimizdeki şiddetli duyu olduğunu söylemeli ki eğer çift anlamla yanıltmadan kaçınılması gerekiyorsa, fakat böylece -3- yanlıştır. Yalnızca zihnin kendi ve hareketleri bizim içimizde şiddetli duyulardadır.⁴⁶ Böylece alternatif yorumculara göre tartışma ya değersiz ya da yanlış sonuç önermesi içerir. Alternatif yorumculara göre ilk çalışmalarda bulduğumuz üç terim yine vardır. Titius imajı, bu imajı fark etme hareketi ve fark ettiğimiz imajın algısı. Alternatif yorumculara göre imaj sonraki Petites algısıdır. 1669 yazılarında fark etme hareketinin algısının olduğuna dikkat etmek gerekir. Leibniz'in dikkatini zihin hareketinin doğası hakkındaki anahtar noktaya değil zihin hareketinin kendisine yönelttiği görülür. Kısaca zihinsel hareketin algısı, alternatif yorumculara göre Leibniz'in sonradan yansıtma diye adlandıracağı basit bilincin ötesine doğru bu algı ilerler.⁴⁷ Açıktır ki bizce bu son nokta spekülatifdir.

Yazdığımız bu makalenin ana bulgularının bazılarını şöyle özetleyebiliriz: 1 - Leibniz'in bilincinde olmadığımız zihin hareketleri teorisi Mainz dönemine kadar uzanır. 2 - Leibniz bilinç görüşü zihinsel hareket bilincinin hafızanın bir formu olduğudur. Biri zihin hareketin bir diğeri tesiridir. 3 - Benlik bilinci, bilincin içindedir. Bizim olan zihinsel tavır hatırlarız. 4 - Leibniz imaj ve zihin hareketlerini objelerin imajlarına sahip olmalarını ayırdı. 5 - Ayrıca Leibniz dikkati imajlar üzerine ve zihinsel hareketler üzerine yönlendirmeyi ayırt etti. Bu onun epistemolojisinde önemli bir rol oynar. 6 - Leibniz genellikle bilinç ve düşünce terimlerini yer değiştirebilir olarak alır. Fakat bir olayda onun bazen ikisini ayırt ettiği durumlar yapılabilir. (1) den (4) e kadar olan görüşler hem ilk hem de son çalışmalarında vardır. (5) ve (6) New Essays ve onunla bağlantılı çalışmalarda bulunmaktadır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, tüm bunlar Leibniz'in ilk çalışmaları ile son çalışmaları arasında fark olmadığı anlamına gelmez. Aslında birçok farkı not ettik. Leibniz'in bilinç ve yansıtma teorileri diğer teorilerine göre daha karardır. Bu başlıklar altındaki olgunluk çalışmalarındaki teorilerine ilk çalışmalarındaki bilinç ve düşünce fikirleri öncülük etmiştir.

⁴⁶ A.g.m, s.49

⁴⁷ A.g.m, s.49

Abstract : Rene Descartes, Thomas Hobbes, Gottfried Wilhelm Von Leibniz and John Locke, all representatives of seventeenth century philosophy, made various statements on the important matter of consciousness. Accordingly Descartes sees the state of being conscious as a reflexion, a thought on thought. Therefore consciousness is a truth given to us directly but consciousness is only a part of the truth. On the other hand where Hobbes sees consciousness only memory, Leibniz sees it as a form of memory. According to Locke we are conscious of every mental act we undertake and thus consciousness is the awareness of the human of his thought. This study shows that Descartes and Locke have different views on consciousness while those of Leibniz and Hobbes overlap.

Key Words: Reason, conscious, thought, memory, intellect, image, perception, attention, reflection

Kaynakça

- Vexliard, Alexandre, '**Leibniz'in Dinamik Psikolojisi**' Çev: Nusret Hızır, Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Cilt: 3, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1965
- Russell, Bertrand, '**A Critical Exposition of the Philosophy of Leibniz**' Redwood Press Ltd. Melksam 1992
- Copleston, Frederick, '**Felsefe Tarihi, Kıta Ussalcılığı**' Çev: Aziz Yardımlı, Cilt: 4, Bölüm: B, İdea Yayınları, İstanbul 1991
- Leibniz, G.W., '**New Essays on Human Understanding**' Trans: and Ed: Peter Remnant and Jonathan Bennett, Cambridge University Press, Cambridge, 1989
- Deleuze, Gilles, '**The Fold, Leibniz and the Baroque**' University of Minnesota Press, London 1993
- Locke, John, '**İnsan Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme**' Türkçesi: Meral Delikara Topçu, Öteki Yayınevi, İstanbul, 1999
- Kulstad, Mark A., '**Leibniz on Consciousness and Reflection**' G. W. Leibniz, Critical Assessments I, Ed: R. S. Woolhouse, Routledge London an New York 1994
- Descartes, R., '**Metot üzerine konuşma**' Türkçesi: K. Sahir Sel, Sosyal Yayınlar, Birinci Basım, İstanbul 1984
- '**Felsefenin İlkeleri**' Türkçesi: Mesut Akın, Say Yayınları, 6. Basım, İstanbul 1998
- '**Metafizik Düşünceler**' Çev: Mehmet Karasan, Milli Eğitim Basımevi, 3. Baskı, İstanbul 1967
- Hobbes, Thomas, '**Leviathan**' Çev: Semih Lim, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1992